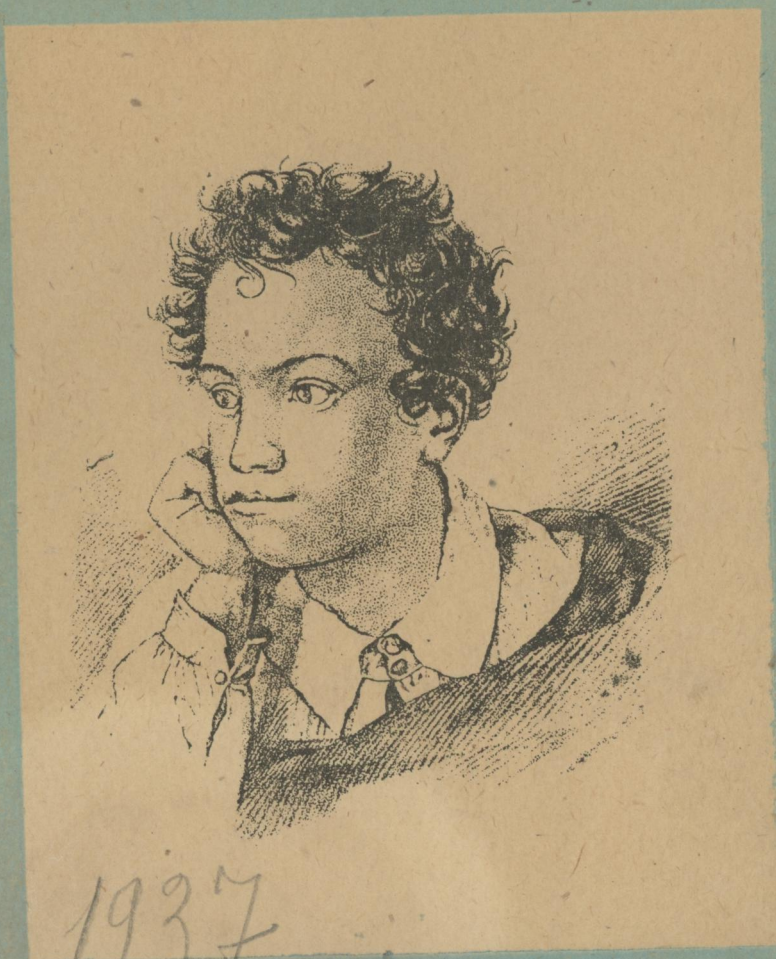

~~к. 6516~~
782285

МОЛОДНЯК

1937

МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК

СІЧЕНЬ

1-1937г.

Ціна 2 крб.

37- 300

V.N. Karazin Kharkiv National University

00787519

5

RECEIVED

5/16

1
СІЧЕНЬ
1937

О. С. ПУШКІН

(1837—1937)

ЮВІЛЕЙНИЙ НОМЕР ДО СТОЛІТТЯ З ДНЯ СМЕРТІ
ВЕЛИКОГО РОСІЙСЬКОГО ПОЕТА

КИЇВ

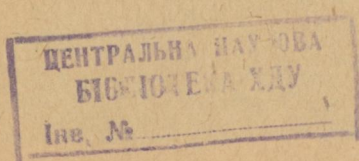
к 6516

МОЛОДНЯК

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН ЦК ЛКСМУ ТА ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

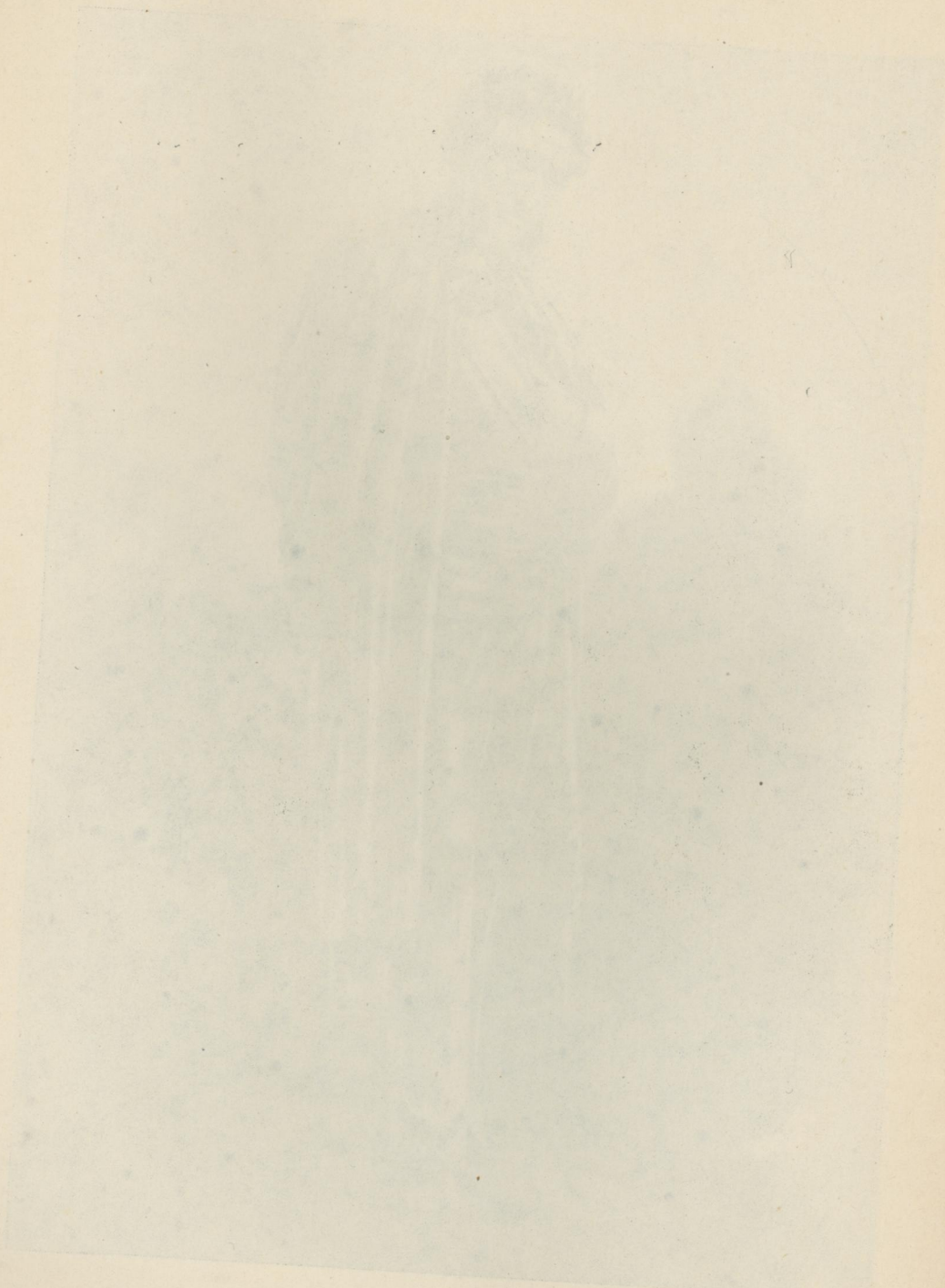
(РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИИ)

59
МОЛОДИИ БІЛЬШОВИК

Пам'ятник Пушкіну в Москві, роботи академіка М. М. Опекушина.

Иванъ Ивановичъ въ Москвѣ, поборъ вѣнчанъ М. М. Овсѣенко

Г
В
Т
Н
В
Н
Н
Л
С
6
Д
Н
Р
С
П
Ф
П
Н
і
З
З
М
В
Р
С
П
Н
Т
а
В

Н
П
В
Н

ПРО ПУШКІНА

Максим Горький ще 1907 року задумав створити «Історію літератури для народу». Зберігся чорновий рукопис цієї незакінченої праці великого письменника, в якій ряд фрагментів присвячені Пушкіну і його творчості. Нижче ми друкуємо ці фрагменти.

...З необхідності я розповідаю вам про літературу в тому ж порядку, в якому нашими істориками літератури написані книги, тобто зупиняюся на великих іменах. Цей засіб ви не повинні визнавати за правильний, — він змальовує справу так ніби всі ці Фон-Візіни, Жуковські, Пушкіни та інші величини російської літератури виростили раптом, були немов якимись шпильми на гладенькій рівнині. Цей погляд неприйнятний, бо він потверджував би перебільшену думку романтиків про сили особи і її ролі в історії. Ні, ви повинні знати і пам'ятати, що до Фон-Візіна пройшло ряд людей, починаючи з А. Кантеміра, молдаванина, який народився 1708 року і писав ще за часів Петра II, частину з них відмічено в літературі, частину забуто; що всі люди були, так би мовити, послідовними підвищеннями в справі організації зібраного історією досвіду, що Фон-Візін і Жуковський узагальнювали вже дане їм попередниками, при чому ці узагальнення могли бути і несвідомими, тобто їх могли черпати не з книг, а з побуту, що вже розчинив у собі весь зібраний у книзі досвід.

Особисті властивості психіки кожного великого поета і письменника цими вказівками не заперечуються: вони всі перед нами в кожному даному випадку: Пушкін ширший, ро-

зумніший, талановитіший за Жуковського, — він талановитіший саме тому, що ширший, він розумніший і талановитіший саме тому, що насичений більшою кількістю знань, він майстер вірша, який перевершує в техніці своїх попередників, він такий саме тому, що у нього були попередники, які відшліфували техніку кожен на свій лад, а Пушкін міг і зумів об'єднати в собі всю її новизну й гнучкість.

Попередники і сучасники Пушкіна — Жуковський, Нелединський, Мелецький, Веневітінов, Катенін, В. Пушкін — його дядько, кн. Вяземський, кн. Одоевський і цілий ряд інших поетів часто писали вірші, що по формі майже дорівнювались віршам Пушкіна. Пушкін — майстер, він чудово знає свою зброю, свій матеріал, він має здібність до широких узагальнень. Онегін, як тип, склався тільки в 20-х роках, але поет у цю ж мить побачив цю психіку, вивчив її, зрозумів і написав перший російський реалістичний роман, — роман, який, крім своєї невмирущої краси, має для нас цінну історичного документа, що більш точно і правильно малює епоху, ніж до цього дня відтворюють десятки товстих книг.

Само собою зрозуміло, що поки пролетаріат будує свою ідеологію, він повинен бути суворим реалістом, який будує свої узагальнення на фактах дійсності, а не бере матеріал ідеології з душі, з досвіду особистого, як це роблять романтики-індивідуалісти.

Такий є пролетаріат у своїх побу- довах, — він — реаліст, він — людина суворої дійсності. Але, стоячи на ґрунті своєї ідеології, він з її ви-

соти бачить всю світову історію, як ряд помилок людства, що впливають із своєкорисних прагнень того класа, який, захопивши в свої руки владу економічну, неодмінно повинен був весь досвід людства, всі знання світу витратити на побудову політичних і релігійних систем, що мають на меті не організацію досвіду в інтересах всього людства, а лише створення ідеології, яка виправдувала б економічну владу, корисну політику класа власників.

Прогляньмо це положення на прикладі Пушкіна.

Він — дворянин, в нього забобони аристократа, який пишається давністю свого імени. Коли Булганін, лакей уряду і доносчик, закинув Пушкіну те, що його предка по матері негра Ганнібала купив Петро в Голландії за пляшку горілки, Пушкін відповів:

Видок Фиглярин, сидя дома,
Решил, что дед мой Ганнибал
Был куплен за бутылку рома
И в руки шкиперу попал.
Сей шкипер был тот шкипер славный,
Кем наша двинулась земля,
Кто придал мощно бег державный
Корме родного корабля.
Сей шкипер деду был доступен,
И сходно купленный арап
Возрос усерден, неподкупен,
Царю наперсник, а не раб.
И был отец он Ганнибала,
Пред кем, средь гибельных пучин,
Громада кораблей вспылала
И пал впервые Наварин.
Решил Фиглярин вдохновенный:
Я во дворянстве — мечанин.
Что ж он в семье своей почтенной?
Он... Он в Мещанской дворянин.
(«Моя родословная или русский
мещанин»)

Тут звучить дещо нове як на ті часи, а саме: звучить впевненість людини в своєму праві «шанувати самого себе» не тільки по заслугах предків, а й за свої особисті заслуги перед суспільством. Дуже можливо,

що часті вказування Пушкіна на своє дворянство викликані такими причинами:

1. В ту пору Олександр, поступово віддаляючи від себе руських, заміняв їх німцями — на чолі держави ставали люди з іменами Клейнміхель, Адлерберг, Бенкендорф і т. і. За свідченням Якушина та інших декабристів — це явище тривожило дворян і зливалося із загальним опозиційним настроєм молоді. Згадайте: вони дивились на себе, як на переможців Європи, а їх ставили під команду німців.

2. Не менш ймовірно і те, що особисто Пушкін вкладав у поняття дворянства почуття власної гідності, створення своєї людської цінності і внутрішньої свободи.

Згадайте знову таки, що Фон-Візін покався перед Катериною за своє сміливе перо, що Радіщев зрікався своєї книги, Новіков лицемірив на допитах, а Пушкін заявив цареві в лице, що 24 грудня він, Пушкін, став би в ряд з декабристами.

Але погляньмо, як він сам дивиться на дворянство і навіщо воно потрібне йому:

«Іноземці дивуються; вони віддають нам повну справедливість, не розуміючи, як це трапилось. Причина ясна. У нас письменники взяті з вищого класу суспільства. Аристократична гордість зливається в них з авторським самолюбством; ми не хочемо, щоб нами опікувалися рівні — ось чого падлюка Воронцов не розуміє. Він уявляє, що російський поет з'явиться в його передпокої з прикрасою або з одою, а той приходить з вимогою поважати його, як шестисотрічного дворянина. Диявольська різниця». (Листи до А. А. Бестужева. 1825 р.).

Рилєєв сказав йому:

«Ти зробився аристократом; це мене розсмішило. Чи тобі чваниться п'ятисотлітнім дворянством? І тут бачу маленьке наслідування Байрона. Будь, ради бога, Пушкіним! Ти сам собою молодець».

«Мені досадно, — відповідає Пушкін, — що Рилев мене не розуміє. В чому справа? Що в нас не опікуються літературою і це — слава богу! Навіщо ж про це говорити? Даремно! Байдужості уряду і тутіскам цензури ми зобов'язані духом нашої словесності. Чого ж тобі більше? Заглянь в журнали протягом шести років, подивись, скільки разів згадували про мене, скільки разів мене хвалили за діло і даремно, а про нашого приятеля (Олександра І) — ні гугу! Нібито й на світі його не було. Чому це? Мабуть же не з гордості або радикалізму такого то журналіста — ні! А кожен знає, що хоч він розпинатиметься — ніхто йому спасибі не скаже і не дасть п'яти карбованців: то краще ж даром бути порядною людиною. Ти гніваєшся, що я чванюсь своїм 600-річним дворянством (N B. Мое дворянство старіше). Як же ти не бачиш, що дух нашої словесності почасти залежить від верстви письменників? Ми не можемо підносити наші твори вельможам, бо по своєму народженню вважаємо себе рівними з ними. Звідси гордість etc. Не можна російських письменників судити, як іноземних. Там пишуть для грошей, а в нас (крім мене) — з гонору. Там з віршів живуть, а в нас гр. Хвостов прожився на них. Там їсти нічого — то пиши книгу, а в нас їсти нічого — то служи та не твори. Любий мій — ти поет і я — поет, але я міркую більш прозаїчно і чи не від цього я не прав». (Лист до К. Ф. Рилєєва. 1825 р.).

Це відноситься до 1825 р. Але в замітках поета за 1825—1830 рр. ми знаходимо такі визнання:

«Та від кого б я не походив, — від різночинців, що вийшли в дворяни, чи від одного з найстаріших російських родів, від предків, що їх ім'я зустрічається чи не на кожній сторінці нашої історії, — напрямом моїх думок від цього аж ніяк не залежав. Відмовлятися від нього я не маю наміру, хоч ніде досі я його не вияв-

ляв і нікому до нього немає діла». (Замітки до «Бориса Годунова»).

До Пушкіна література — світська забава, літератор — в кращому випадку — придворний, як Дмитрієв, Державін, Жуковський, або дрібний чиновник, як Фон-Візі́н, Пні́н, Рилєєв. Якщо він придворний — на нього зважають, але доки він чиновник, з ним поводяться зневажливо, як з витівником і блазнем.

Пушкін перший відчув, що література — національна справа першочергової ваги, що вона вища від роботи в канцеляріях і двірської служби, він перший підніс звання літератора на висоту, що до нього була недосяжною; в його очах поет — виразник всіх почувань і дум народу, він покликаний зрозуміти і зобразити всі життєві явища.

В 1819 році, будучи в дружбі з декабристами, Пушкін пише з приводу повернення Олександра з за кордону:

Ура! В Россию скачет
Кочующий деспот.
Спаситель горько плачет,
А с ним и весь народ.
Мария в хлопотах Спасителя страшает:
«Не плачь, дитя, не плачь, сударь:
«Вот бука, бука—русский царь!»
Царь входит и вещает:
«Узнай, народ российский,
Что знает целый мир:
И прусский и австрийский
Я сшил себе мундир.
О, радуйся, народ: я сыт, здоров и
тучен;

Меня газетчик прославлял;
Я ел, и пил и обещал —
И делом не измучен.
Узнай еще в прибавку,
Что сделаю потом;
Лаврову дам отставку
А Соца — в желтый дом;
Закон постановлю на место вам
Горголи

И людям все права людей
По царской милости моей
Отдам из доброй воли.
От радости в постеле
Запрыгало дитя:
«Неужто в самом деле?
Неужто не шутя?»
А мать ему: «Бай, бай! закрой свои
ты глазки;

«Пора уснуть бы, наконец,
Послушавши, как царь-отец
«Рассказывает сказки».

(«Сказки»)

В 1826 р., коли Микола повернув
його із заслання, він каже царю:

В надежде славы и добра
Гляжу вперед я без боязни:
Начало славных дней Петра
Мрачили мятежи и казни.
Но правдой он привлек сердца,
Но нравы укротил наукой,
И был от буйного стрельца
Пред ним отличен Долгорукой.
Самодержавною рукой
Он смело сеял просвещение,
Не презирал страны родной:
Он знал ее предназначенье.
То академик, то герой,
То мореплаватель, то плотник,
Он всеобъемлющей душой
На троне вечный был работник.
Семейным сходством будь же горд,
Во всем будь прашуру подобен:
Как он, неутомим и тверд,
И памятью, как он, незлобен.

(«Стансы»)

Але коли йому закинули підлабуз-
ництво в цих віршах, він відповідає:

Нет, я не льстец, когда царю
Хвалу свободную слагаю:
Я смело чувства выражаю,
Языком сердца говорю.
Его я просто полюбил:
Он бодро, честно правит нами,
Россию вдруг он оживил
Войной, надеждами, трудами.
О нет, хоть юность в нем кипит,
Но не жесток в нем дух державный:
Тому, кого карает явно,
Он втайне милости творит.
Текла в изгнанье жизнь моя,
Влачил я с милыми разлуку,
Но он мне царственную руку,
Подав — и с вами снова я!
Во мне почил он вдохновенье,
Освободил он мысль мою,
И я ль, в сердечном умиленье,
Ему хвалы не воспую?
Я льстец? Нет, братья, льстец лукав:
Он горе на царя накличет,
Он из его державных прав
Одну лишь милость ограничит.
Он скажет: презирай народ,
Гнети природы голос нежный!
Он скажет: просвещения плод —
Разврат и некий дух мятежный!
Бедна стране, где раб и льстец

Одни приближены к престолу,
А небом избранный певец
Молчит, потупя очи долу.

(«Друзьям»)

В листопаді 1823 р. в Іспанії стра-
тили революціонера Рієго Нуньєс;
повідомляючи про це царя, гр. Во-
ронцов сказав: «Яка щаслива звістка,
ваша величність!» Пушкін негайно
відгукнувся:

Сказали раз царю, что наконец
Мятежный вождь Риэго был удавлен.
«Я очень рад, сказал усердный льстец:
«От одного мерзавца мир избавлен!»
Все смолкнули, все потупили взор:
Всех удивил нежданный приговор.
Риэго был, конечно, очень грешен,—
Согласен я, — но он за то повешен;
Пристойно ли, скажите, сгоряча
Ругаться этак нам над жертвой палача?
Сам государь такого добродетства
Не захотел своей улыбкой ободрить.

Льстецы, льстецы! Старайтесь сохра-
нить
И в самой подлости оттенок благо-
родства!

і заклеїв Воронцова таким віршем:
Полумилорд, полукупец,
Полумудрец, полунежда,
Полуподлец, — но есть надежда,
Что будет полным, наконец.

І того ж самого 1826 р., коли він
радив Миколі:

Во всем будь прашуру подобен
він, приглянувшись до порядків но-
вого царствования, характеризує його
так:

Встарь Голицын мудрость весил,
Гурьев грабил весь народ,
Аракчеев куралесил,
Царь же ездил на развод.

Ныне Ливен мудрость весит,
Царь же вешает народ,
Рыжий Мишка куралесит

И попрежнему развод.

А в 1827 р. посилає в Сибір друзям
рядки, повні надії:

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпенье!
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремленье.
Несчастью верная сестра —
Надежда в мрачном подземелье
Разбудит бодрость и веселье,
Придет желанная пора:
Любовь и дружество до вас

Дойдут сквозь мрачные затворы,
Как в ваши каторжные норы
Доходит мой свободный глас.

Оковы тяжкие падут,
Темницы рухнут — и свобода
Вас примет радостно у входа
И братья меч вам отдадут.

(«В Сибирь»)

Декабристи устами князя Одоевського відповіли йому

Струн вещей пламенные звуки
До слуха нашего дошли!
К мечам рванулись наши руки,
Но лишь оковы обрели.
Но будь спокоен, бард: цепями,
Своей судьбой гордимся мы,
И за затворами тюрьмы
В душе смеемся над царями.
Наш скорбный труд не пропадет:
Из искры возгорится пламя —
И православный наш народ
Сберется под святое знамя.
Мечи скуем мы из цепей
И вновь зажжем огонь свободы,
И с нею грянем на царей —
И радостно вздохнут народы.

Він — дворянин, але коли вийшла в світ історія Карамзіна, Пушкін чудово прибив її своїм віршем.

На плаху истину влача,
Он доказал нам без пристрастья
Необходимость палача
И прелесть самовластья.

Він пише:

В России нет закона,
В России — столб стоит,
К столбу закон прибьет,
А на столбе — корона.

Треба пам'ятати, що за кожен з таких віршів в той час можна було дістати каторгу, заслання, в'язницю.

Поведінка Пушкіна щодо уряду була цілком одверта: коли до двору дійшла його ода «Вольность», його епіграми на міністрів і царя, коли дізналися, що він показував у театрі портрет Лувеля, який убив герцога Беррійського, гр. Мілорадович викликав його до себе, а на квартирі звелів зробити трус.

«Трус не потрібен, — заявив Пушкін, — я вже все, що треба було, спалив». І тут же напам'ять написав усі свої протиурядові вірші. Тільки завдяки Карамзіну і другим вельможам це закінчилося для Пушкіна

висланням із Петербурга. Олександр І мав намір заслати поета в Сибір або на Соловки.

Тепер розглянемо обвинувачення Пушкіна в презирливому ставленні до «чорні» — як відомо на підставі цього ставлення наші реакціонери зарахували Пушкіна в свої лави, а наші радикали на зразок Писарева відкидали будьяке значення поета.

Перш за все треба знати, що презирливе ставлення до «чорні» було властиве всім романтикам, починаючи від Байрона, — це був один з лозунгів літературної школи. Визнавалось, як ви знаєте, що поет — істота вищого порядку, абсолютно вільна, що стоїть поза людськими законами, — з цього погляду, розуміється, і суспільство, і держава і народ різко відкидалися, як тільки вони ставили перед поетом будьякі соціальні вимоги.

Наші письменники до-пушкінської епохи теж були заражені цим поглядом; так, наприклад, Державін говорив:

Умей презреть и ты златую
Злословну, площадную чернь.

Він же:

Умолкни чернь непросвещенна
Слепыя света мудрецы.

Він же:

Прочь буйна, чернь непросвещенна
И презираемая мной.

Дмитрієв:

Будь равнодушен к осуждению
Толпы зоилов и глупцов.

Жуковский:

Не слушай вопли черни дикой.

Можна навести ще з десятків таких вигуків, але я взагалі сумніваюсь, що ці вигуки стосуються народного натовпу, народу.

Причини сумніву такі: поети до Пушкіна зовсім не знали народу, не цікавились його долею, рідко писали про нього. Це придворні люди, вельможі, вони все життя проводили в столиці, і навіть свої села відвідували дуже рідко і на короткий строк. Коли вони зображали в своїх віршах мужика, село, вони малювали людей

лагідних, віруючих, що слухають пана, люблять його, добродушно підкоряються неволі, сільське життя малювалось їм, як суцільне свято, як мирна поезія праці. Про Разіна, Пугачова не згадували, це не зливалось з встановленим уявленням про село, про мужика.

Пушкін теж почав з романтизму: ось як він визначає свою позицію поета:

Поэт, не дорожи любовью народной!
Восторженных похвал пройдет минут-
ный шум,
Услышишь суд глупца и смех толпы
холодной;

Но ты останься тверд, спокоен и угрюм.
Ты царь: живи один. Дорогою сво-
бодной

Иди, куда влечет тебя свободный ум,
Усовершенствуя плоды любимых дум,
Не требуя наград за подвиг
благородный.

Они в самом тебе. Ты сам свой высший
суд;

Всех строже оценить умеешь ты свой
труд.

Ты им доволен ли, взыскательный ху-
дожник?

Доволен? Так пускай толпа его бранит,
И плюет на алтарь, где твой огонь горит,
И в детской резвости колеблет твой
треножник.

(«Поэту»)

Не дорого ценю я громкие права,
От коих не одна кружится голова.
Я не ропщу о том, что отказали боги
Мне в сладкой участи оспаривать на-
логи,

Или мешать царям друг с другом
воевать;

И мало горя мне — свободно ли печать
Морочит олухов, иль чуткая цензура
В журнальных замыслах стесняет бала-
гура.

Все это, видите ль, слова, слова, слова
Иные, лучшие мне дороги права,
Иная, лучшая потребна мне свобода...
Зависеть от властей, зависеть от на-
рода —

Не все ли нам равно? Бог с ними!..

Никому
Отчета не давать: себе лишь самому
Служить и угождать; для власти, для
ливрей

Не гнуть ни совести, ни помыслов,
ни шеи;

По прихоти своей скитаться здесь и там,
Дивясь божественным природы кра-
сотам,

И пред созданиями искусств и вдохно-
венья

Безмолвно утопать в восторгах уми-
ленья —

Вот счастье, вот права.

(Из Пиндемонте).

Нарешті, в нього є ще більш різке
визначення свого ставлення до «черні»:

Поэт по лире вдохновенной
Рукой рассеянной бряцал,
Он пел — а холодный и надменный,
Кругом народ непосвященный
Ему бессмысленно внимал.
И толковала чернь тупая:
«Зачем так звучно он поет?
«Напрасно ухо поражая,
«К какой он цели нас ведет?
«О чем бренчит? Чему нас учит?
«Зачем сердца волнует, мучит,
«Как своенравный чародей?
«Как ветер песнь его свободна,
«Зато как ветер и бесплодна:
«Какая польза нам от ней!»

Поэт

Молчи, бессмысленный народ,
Поденщик, раб нужды, забот!
Несносен мне твой ропот дерзкий!
Ты червь земли, не сын небес:
Тебе бы пользы все — на вес
Кумир ты ценишь Бельведерский,
Ты пользы, пользы в нем не зришь!
Но мрамор сей ведь бог!.. Так что же?
Печной горшок тебе дороже:
Ты пищу в нем себе варишь.

Чернь

Нет, если ты небес избранник,
Свой дар, божественный посланник,
Во благо нам употребляй:
Сердца собратьев исправляй.
Мы малодушны, мы коварны,
Бесстыдны, злы, неблагодарны;
Мы сердцем холодные скопцы,
Клеветники, рабы, глупцы;
Гнездятся клубом в нас пороки;
Ты можешь, ближнего любя,
Давать нам смелые уроки,
А мы послушаем тебя.

Поэт

Подите прочь — какое дело
Поэту мирному до вас?
В разврате каменейте смело;
Не оживит вас лиры глас!
Душе противны вы как гробы;
Для вашей глупости и злобы

Имели вы до сей поры
Бичи, темницы, топоры, —
Довольно с вас, рабов безумных!
Во градах ваших с улиц шумных
Сметают сор — полезный труд! —
Но, позабыв свое служенье,
Алтарь и жертвоприношение,
Жрецы ль у вас метлу берут?
Не для житейского волненья,
Не для корысти, не для битв,
Мы рождены для вдохновенья,
Для звуков сладких и молитв.

(«Чернь»)

Але — хто ця чернь? Чи розумів під нею Пушкін саме народ?

Розгляньмо питання.

Насамперед, Пушкін був першим російським письменником, який звернув увагу на народну творчість і ввів її у літературу, не перекручуючи — щоб догодити державній ідеї «народності» — лицемірним тенденціям придворних поетів — він прикрасив народну казку і пісню блиском свого таланту, але залишив незмінними їх смисл і силу. Візьміть казку «О попе и работнике его Балде», «О золотом петушке», «О царе Салтане» і т. ін. у всіх цих казках насмішкуватого, негативного ставлення народу до попів і царів Пушкін не втаїв, не затушував, а, навпаки, відтінив ще більш різко.

Він переклав з сербської кілька народних легенд із збірника Караджіча: коли вийшли підроблені французьким письменником Проспером Меріме «Пісні західних слов'ян», Пушкін негайно перекладає їх російською мовою.

Він записував під час своїх мандрівок казки і пісні і понад 50 штук передав Кіреєвському для його знаменитого збірника. Він зібрав цілий цикл пісень про Стеньку Разіна, якого називав «єдиною поетичною особою в Росії», — пам'ятайте, що Разін своїми намірами і духом був незрівнянно демократичніший за Пугача, якого з сумом висміяв Пушкін. Бенкендорф сказав Пушкіну: «Пісні про Ст. Разіна, при всіх своїх поетичних якостях, своїм змістом непристойні,

щоб їх друкувати. Крім того, церква проклинає Разіна, як і Пугачова».

Пушкін безпосередньо стикався з народом, розпитував мужиків про життя, і ось які записи робив під час подорожей у своїх зошитах:

...Дізнавшись з його розмов, що він був з панської челяді, цікавився дізнатися в нього про причину небувалого задоволення. На запитання моє про це, він відповідав: «Якби, пане мій, з одного боку була поставлена щибениця, а з другого глибока річка, і я, стоячи між двох загибелей, неодмінно повинен був піти праворуч чи ліворуч, в петлю чи в воду, що вибрали б ви, щоб воно змусило бажати розсудок і серце? Я думаю, та й усяка людина вибрала б кинути у річку, сподіваючись, що, пропливши на другий берег, уникне небезпеки. Ніхто не хотів би спробувати — чи тверда петля — на своїй шиї. Такий був випадок зі мною. Солдатське життя важке, але краще від петлі. Добре було б, якби на цьому й кінець був, але вмирати нудною смертю під батогам, кігтями, в кайданах, в погребі, голому, босому, від голоду і спраги, під постійною наругою... Пане мій, хоч холопів ви вважаєте своїм маєтком, нерідко гірш за скотину, але, на їх гірке нещастя, вони не позбавлені чутливості. Вам дивно, я бачу, слухати такі слова з вуст селянина, але, чуючи їх, чому не дивується з жорстокості своєї собратії дворян».

...Способом для цього надійнішим вирішив він прирівняти селян своїх до знаряддя, що не мають ні волі, ні почуттів, і прирівняв їх, дійсно, в деякій мірі до воїнів теперішнього століття, якими можна керувати в масі, але які поодиночки нічого не варті. Для досягнення своєї мети він відібрав у них малий наділ ріллі і сіножатеї, які їм дають дворяни для необхідного прохарчування, як відплату за всі примусові роботи, що їх вони від селян вимагають. Одне слово, цей дворянин всіх селян, їх

жінок і дітей примусив в усі дні року працювати на себе, а щоб вони не вмирили з голоду, то видавав він їм певну кількість хліба, відому під назвою місячини. Ті, хто не мав сім'ї, місячини не одержували, а за звичаєм лакедемонян бенкетували разом на панському дворіщі, споживаючи для оберігання шлунка в м'ясниці пісний борщ, а в пости і в пісні дні хліб з квасом. Розговлялись хібащо на святую неділю.

Таким урядникам видавали також пристойний і відповідний одяг. Взуття на зиму, тобто личаки, робили вони самі; онучі одержували від свого пана, а влітку ходили босі. Отже у цих бідолах не було ні корови, ні коня, ні вівці, ні барана. Дозволу їх держати пан не відбирав, лише засоби до того. Хто був трохи заможніший, хто був помірніший у харчах, той мав кілька птиць, що їх пан іноді брав собі, а платив за них ціну по своїй волі.

...Ставши поміщиком 2000 душ, він знайшов цих селян, як то кажуть, розпещеними попереднім поміщиком — слабким і недбалим. Першим його старанням було загальне й цілковите розорення. Він негайно почав виконувати свою думку і через три роки селяни опинилися в дуже скрутному становищі. Селянин не мав ніякої власності: він орав панською сохою, запряженою панською шкапиною: вся його худоба була продана; він сідав за спартанську трапезу на панському дворіщі; вдома не мав він ні борщу, ні хліба. Одіж, взуття видавали йому від пана.

Пушкін знав життя селян: візьміть із «Хроніки села Горюхина» уривок «Правление приказчика» — це найтипівіша для того часу картина розорення села.

А ось сільська картина, написана нібито Некрасовим:

Румяный критик мой, насмешник тол-
стопузой,

Готовый век трунить над нашей том-
ной музой,

Поди-ка ты сюда, присядь-ка ты со
мною,
Попробуй, сладим ли с проклятою хан-
дрой.

Что ж ты нахмурился? Нельзя ли
блажь оставить
И песенкою нас веселой позабавить?
Смотри, какой здесь вид: избушек ряд
убогий,

За ними чернозем, равнины скат
отлогий,

Над ними серых туч густая полоса.
Где ж нивы светлыя? Где темные леса?
Где речка? На дворе, у низкого забора,
Два бедных деревца стоят в отраду
взора, —

Два только деревца, и то из них одно
Дождливой осенью совсем обнажено.

А листья на другом размокли и, желтея,
Чтоб лужу засорить, ждут первого
Боря.

И только. На дворе живой собаки нет.
Вот, правда, мужичек; за ним две бабы
вслед;

Без шапки он; несет под мышкой гроб
ребенка

И кличет издали ленивого попенка,
Чтоб тот отца позвал, да церковь
отворил;

Скорей, ждять некогда, давно б уж
схоронил.
(«Шалость»)

Він збирав пісні в Одесі і в Кишиневі і в Псковській губ. — для цього переодягався в одяг міщанина і, вивчаючи народне життя, народну мову, лає своє виховання «поганим, проклятим». Він вчиться російської мови в Крилова, ще більше у своєї няньки, завжди у візників, перекупок, в трактирах, заїздах, у солдатів.

«Объят тоской за чашей ликования» — він кидає життя столиці і їде в село «насладиться» простотою мови і ума народною грою.

Ця людина не могла під іменем «черні» мати на увазі народ — його він поважав і про його силу здогадувався чуттям.

Хто ж ота «чернь», що про неї з такою огидою говорить поет?

Безперечно, що, кажучи «чернь» він мав на увазі те світське, столичне товариство, в якому жив. Подивімося, як він характеризує це товариство і чи не зіллються ці характери-

стики зі ставленням Пушкіна до черні?

Говорячи про світське товариство, він вигукне:

Достойны равного презренья
Его тщеславная любовь
И лицемерные гоненья.

Далі:

...Смешон, участия кто требует у света!
Холодная толпа взирает на поэта,
Как на заезжего фигляра: если он
Глубоко выразит сердечный тяжкий стон,

И выстраданный стих, пронзительно-унылый,

Ударит по сердцам с неведомою силой,—
Она, в ладони бьет и хвалит, иль порой
Неблагодарною кивает головой.

Постигнет ли певца внезапное волнение,
Утрата скорбная, изгнание, заточение,—
«Тем лучше» говорят любители искусств:
«Тем лучше! наберет он новых дум и чувств

«И нам их передаст». Но счастье поэта
Меж ними не найдет сердечного при-
вета,

Когда боязненно безмолвствует оно...
(Ответ Анониму)

І ще. Алеко в поемі «Цыгане»
каже своєму синові:

Расти на воле, без уроков,
Не знай стеснительных палат
И не меняй простых пороков
На образованный разврат.

Показ вищого світу в «Онегине»
досить відомий і я не буду його
повторювати.

«Чорт надав мені народитися в
Росії з душею і талантом!» — ска-
зав він якомсь і багато разів довелось
йому повторювати цю гірку і прав-
диву фразу.

Доки Пушкін ішов стежкою роман-
тизму, протоптаною до нього, доки
він наслідував французів, Байрона,
Батюшкова, Жуковського, — суспіль-
ство, помічаючи його дивний талант,
цінячи музику нового вірша, — хва-
лило поета. Але як тільки він став
на свої ноги, заговорив чистою ро-
сійською, народною мовою, почав
вводити в літературу народні моти-
ви, буденне життя, почав показувати
життя реально, просто і правдиво,—
суспільство почало ставитись до ньо-

го насмішкливо і вороже, відчува-
ючи в ньому суворого суддю без-
стороннього свідка російської пош-
лості, нещастя і рабства, жорстокості
і холопства перед силою влади.

Про нього говорили, що заслання
в Сибір замінено йому засланням в
Одесу, тому що він дозволив себе
відшмагати. В Одесі його цькували,
розглядаючи, як висланця, дрібного
чиновника і не беручи до уваги його
таланту, — він злостився і був ви-
мушений «протиставляти табелі про
ранги то демократичну гордість
таланту і розуму, то своє 600-річне
дворянство».

В сім'ї до нього ставились підозрі-
ло і грубо: батько навіть одного
разу обвинувачив поета в замахові
на вбивство, що загрожувало ка-
торгою.

Його цькував Булгарін, спотворю-
вала цензура. Бенкендорф переслі-
дував доганами; вірші «Моя родо-
словная», «На выздоровление Лукул-
ла» і насмішкуваті вірші в чотири
рядки викликали, нарешті, неприми-
ренну злобу до поета, спритні люди
розпалювали загальну недоброзич-
ливість до нього, нарешті, проти
нього була пущена брехня і — не-
забаром його застрелили.

Його доля цілком збігається з до-
лею кожної великої людини, яка
волею історії примушена жити серед
людей дрібних, гидких і користо-
любних — згадайте Леонардо да-
Вінчі і Мікель Анджело. Пушкін для
російської літератури така ж вели-
чина, як Леонардо для європейсько-
го мистецтва. Ми повинні вміти від-
окремити від нього те, що в ньому
випадкове, те, що пояснюється умо-
вами часу і особистими якостями,
які він одержав у спадщину — все
дворянське, все тимчасове — це не
наше, це чуже і не потрібне нам.

Але саме тоді, коли ми відкинемо
це все, саме тоді перед нами і поста-
не великий російський народний
поет, творець чарівних красою і ро-
зумом казок, автор першого реалі-

стичного роману «Евгеній Онегин», автор кращої нашої історичної драми «Борис Годунов», поет, якого до сьогодні ще ніхто не перевершив ні в красі вірша, ні в силі виявлення чуття і думки, поет — основоположник великої російської літератури.

**

Повторімо ще раз його самохарактеристики — вони повчальні, як поетів погляд на його завдання в житті:

Ревет ли зверь в лесу глухом,
Трубит ли рог, гремит ли гром,
Поет ли дева за холмом —

На всякий звук
Свой отклик в воздухе пустом
Родишь ты вдруг.

Ты внемлешь грохоту громов
И гласу бури и валов,

И крику сельских пастухов —
И шлешь ответ;

Тебе ж нет отзыва... Таков
И ты, поэт.

(«Эхо»)

Духовной жаждою томим,
В пустыне мрачной я влачился
И шестикрылый серафим
На перепутье мне явился.
Перстами, легкими как сон,
Моих зениц коснулся он:
Отверзлись вещие зеницы,
Как у испуганной орлицы.
Моих ушей коснулся он, —
И их наполнил шум и звон,
И внял я неба содроганье,
И горный ангелов полет,
И гад морских подводный ход,
И дольней лозы прозябанье.
И он к устам моим приник,
И вырвал грешный мой язык,
И празднословный, и лукавый,
И жало мудрыя змеи
В уста замершие мои
Вложил десницею кровавой.
И он мне грудь рассек мечем,
И сердце трепетное вынул,
И угль, пылающий огнем,
Во грудь отверстую вдовинул.
Как труп в пустыне я лежал,
И бога глас ко мне воззвал:
«Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
«Исполнись волею моею
«И, обходя моря и земли,
«Глаголом жги сердца людей».

(«Пророк»)

Я памятник себе воздвиг нерукотворный;

К нему не зарастет народная тропа;
Вознесся выше он главою непокорной
Александрійского столпа.

Нет! Весь я не умру! Душа в заветной лире

Мой прах переживет и тленья убежит —
И славен буду я, доколь в подлунном
мире

Жив будет хоть один пиит.

Слух обо мне пройдет по всей Руси
великой,

И назовет меня всяк сущий в ней
язык:

И гордый внук славян, и финн, и ныне
дикий

Тунгуз, и друг степей калмык.

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,

Что в мой жестокий век восславил я
свободу

И милость к падшим призывал.

Веленью божию, о муза, будь послушна:

Обиды не страшась, не требуя венца,
Хвалу и клевету приемли равнодушно
И не оспаривай глупца.

**

Що ж дає Пушкін пролетарському читачеві?

Поперше, на прикладі його творчості ми бачимо, що письменник, багатий знаннями життя — так би мовити, перевантажений досвідом — у своїх художніх узагальненнях (в образах Євгенія Онегіна, графа Нуліна, Дубровського і т. д.) виходить із рамок класової психіки, підіймається над тенденціями класу і об'єктивує нам цей клас: із зовнішнього боку — як невдалу і нечітку організацію частини історичного досвіду, з внутрішнього — як користолюбну психіку, сповнену непримиренних суперечностей.

Безперечно, що Пушкін — дворянин — він сам деякий час пишався цим, — але нам важливо знати, що вже в своїй юності він відчув тісноту і задущливість дворянських традицій, зрозумів інтелектуальне убожество свого класу, його культурну слабкість і відобразив це все,

все життя дворянства, всі його вади й дошкульні місця з різкою правдивістю.

Чисто і гостро класовий письменник прагне показати свій клас владарем і власником незаперечних соціальних істин, які для всієї маси народу мають обов'язкове значення, для всіх є догматом, який вимагає, щоб йому неухильно підкорялись — такий письменник зображає ідеї, почуття і вірування свого класу, як єдино правильне, повне і правдиве відображення всіх боків життя — всього досвіду людства.

На прикладі Пушкіна ми маємо письменника, який, будучи сповнений враженнями буття, прагнучи відтворити їх у вірші і прозі з найбільшою правдивістю, з найбільшим реалізмом і цього досягав з геніальним умінням. Його твори — дорогоцінне свідчення розумної, знаючої і правдивої людини про вдачі, звичаї, поняття відомої епохи — всі вони істотно геніальні ілюстрації до російської історії.

Письменник класовий, групує свої спостереження за шаблоном інтересів свого класу, каже нам: «Ось істина, яку я виніс із спостережень життя людського, іншої істини немає, не може бути!»

Це — перетворення тенденцій одного класу в догмат, обов'язковий для всіх інших, це — проповідь необхідності підкорення всієї маси народу моральним і правовим нормам, що вигідні тільки для командуючої сили; тут мистецтво приноситься в жертву інтересам войовничої політики, зводиться до знаряддя боротьби і — не переконує нас, бо ми бачимо або відчуваємо в ньому внутрішню фальш.

«Від кого б я не походив, — говорить Пушкін, — напрямок думок моїх від цього ніяк би не залежав».

Це слова людини, яка відчувала, що для неї інтереси цілої нації вищі за інтереси лише дворянства, а гово-

рив він так тому, що його особистий досвід був ширший і глибший за досвід дворянського класу.

Окремі зауваження, закреслені фрази

Естетичне значення поезії Пушкіна не стану доводити, бо це вимагало б порівняння його віршів з віршами кращих письменників наших днів, дослідження мови з погляду багатства слів, простоти, влучності і т. д.

...Ви знаєте, що ніхто із сучасних поетів не може, не здатний написати такого величного гімна радості, як «Вакхическая песня» Пушкіна.

Что смолкнул веселия глас?

Раздайтесь, вакхальны припевы!

Да здравствуют нежные девы

И юные жены, любившие нас!

Полнее стакан наливайте!

На звонкое дно,

В густое вино

Заветные кольца бросайте!

Подыдем стаканы, содвинем их разом!

Да здравствуют музы, да здравствует, разум!

Ты, солнце святое, гори.

Как эта лампада бледнеет

Пред ясным восходом зари,

Так ложная мудрость мерцает и тлеет

Пред солнцем бессмертным ума.

Да здравствует солнце, да скроется тьма!

...Коротко вкажу на такі переваги Пушкіна перед сучасними поетами: він не залишив ні одного боку життя, не освітивши його своїм талантом, коло його інтересів, широта знань до цього часу неперевершені. Він дав зразки всіх форм літературної творчості: драму, роман, поему, казку, сонет і т. д.

...Багато хто з сучасників Пушкіна володіли словом майже так само майстерно, так само легко, як і він, але ніхто з них не міг поєднати в вірші простоту і ясність слова з музикою його, ніхто з попередників і сучасників його не міг піднятися до таких віршів, якими написаний, наприклад, «Пророк».

Пушкін перший постійно вводив у мову повноголосся: він перестав писати «брада», «власа», «глад»

і писав «борода», «волосы», «голод», але коли тема вірша вимагала якихось особливих, залізних слів, він не соромився брати їх із слов'янської мови, як ми це бачимо в «Пророке».

Пушкін любив волю щиро і палко.

...В той час не один він чекав, коли ж, нарешті, спалахне над вітчизною зоря «свободи просвещеної», та тільки він чекав її з тугою і пристрастю, яких до нього ніхто ще не переживав.

Він чуттям розумів історичні події.

...Обвинувачують Пушкіна звичайно в презирливому ставленні до черні, до демократії; спираючись на це ставлення, реакціонери не один раз зараховували великого поета в свої брудні лави.

...У 1822, р. з'являються в російській літературі вірші Слепушкіна — це ярославський селянин, робітник у млині, торговець пареною грушею,

потім—крамар, самоук-поет і маляр-портретист, якого Академія наук нагородила за його вірші золотою медаллю і 50 червінцями, а цар подарував почесний кафтан і золотого годинника. Це був талант посередній, хоча Сенковський порівнював його із знаменитим поетом стародавньої Греції Феокритом і вірші Слепушкіна перекладали англійською, французькою та німецькою мовами.

Пушкін негайно звернув на нього увагу, познайомився і пише Дельвігу: «У Слепушкіна справжній свій талант, пошли йому мої вірші з тим, щоб він мене не наслідував, а йшов би своїм шляхом».

Пізніше, дізнавшись, що поет-самоук захоплюється своєю славою і це псує його, Пушкін вигукує: «Це ви занастили людину, накидавши їй в рот всякої нечисті вашої, а його берегти потрібно б; адже він від народу!».

В СИБІР

У глибині сибірських руд
тамуйте гордее страждання.
Не згине ваш скорботний труд
і дум високі поривання.

Недолі віддана сестра,
надія у підземній хмурі
ваш дух підійме до лазурі, —
спاخне сподівана пора.

З любов'ю дружество до вас
і крізь важкі замки долине,
як в ваші каторжні глибини
доходить мій нескутий глас.

Кайдани й тюрми упадуть,
і вас осяяна свобода
зустріне радо біля входу,
і меч брати вам віддадуть.

Переклав В. Сосюра

Б І С И

Місяць в ніч прогляне тьмяно;
Хмара мчить та туча мчить —
Сніг летючий колив'яно
Коливаючись мовчить.
Іду, іду в чистім полі;
Дзвоник дінь та дзвоник дінь...
Страшно, страшно мимоволі
Від завихрених гудінь!

— Поганяй, візник!.. — «Несила:
Коні, пане, вже не йдуть;
Завірюха засліпила;
На дорогах каламуть;
Та й ні сліду! Колобродить.
Збочили. Чи й вийти нам!
В полі біс нас, певно, водить —
Тут крутне, завіє там.

Подивись: он-он грає,
Дуне, плюне навмання;
Он—тепер у яр штовхає
Здичавілого коня.
Там верствою хто зна звідки
Він стирчав перед саньми;
Іскрою, що ледве видко,
Блиснув і пропав у тьмі».

Місяць в ніч прогляне тьмяно;
Хмара мчить та туча мчить —
Сніг летючий колив'яно
Коливаючись мовчить.
Сил нема кружляти в колі;

Дзвоник раптом дінь! І змовк;
Коні стали... — Що там в полі? —
«Хто їх знає? пень чи вовк?»

Завірюха злиться, плаче;
Коні чуйні хрипотять;
Он вже він далеко скаче;
Тільки очі в млі горять;
Коні знову як зірвались;
Дзвоник дінь та дзвоник дінь...
Бачу: духи позбирались
Серед блідих володінь.

Без числа, горбаті, лисі,
Під промісячений рев,
Закружляли всякі біси
Як в листопаді з дерев...
Скільки їх? Жене безсилля?
Пісня жалібна ж яка!
Чи то відьмине весілля,
Похорон домовика?

Місяць в ніч прогляне тьмяно;
Хмара мчить та туча мчить —
Сніг летючий колив'яно
Коливаючись мовчить.
Ринуть біси рій за роем
Високо в височині,
Визком жалібним, розстроєм
Серце краючи мені...

Переклав П. Тичина

О Б В А Л

Здробляючись об скелі злі,
У піну лави, в шум пішли,
І надо мною в крик орли,
І гай в роздор,
І блищать серед хвилі імлі
Гей гори-гор.

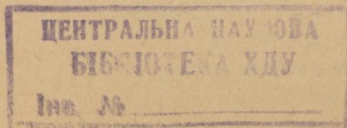
Звідтам зірвався раз обвал
І зринув з гуркотом завал,
І поміж скель тіснини тал
Загородив,
І Терека могучий вал
Перепинив.

Враз — знітившись і ледь що жив
О Терек, ти свій рев спинив;
Та задніх хвиль упертий гнів
Пробив сніги...
Озвірівшись, ти затопив
Всі береги.

І довго прорваний обвал
Лежав як брила, як метал,
І Терек ніс під ним свій шал,
І пилом вод,
І шумом пін зрошав Нетал,
Льодів развод.

І шлях ішов по нім в'окол:
І кінь скакав, і віл впривол,
Верблюда вів багат — негол
Степний купець,
Де нині тільки мчить Еол,
Небес жалець.

Переклав П. Тичина

ВІДРОДЖЕННЯ

Як варвар той, художник сонний
Картину генія чорнить,
Щоб свій малюнок беззаконний
На ній безглуздо притулить.

Та згодом ветхою лускою
Зів'ялі фарби опадуть;
І риси генія з добою
В красі колишній оживуть.

І так облуда марна гине
В душі намученій моїй,
І чисті первісні хвилини
Встають видіннями у ній.

К В І Т К А

Засохлу квітку між листками
Забуту в книзі бачу я;
І раптом мріями-думками
Душа сповняється моя:

Ти де цвіла? коли? весною?
І чи цвіла там довго ти?
Чиєю зірвана рукою?
Поклали чом тебе сюди?

Чи в пам'ять зустрічі ясної,
А чи розлуки навесні,
Або прогулянки сумної
У полі, в лісовій тіні?

І де ж бо той і та пропали?
І чим палають їх серця?
Чи, може, і вони зав'яли,
Як невідома квітка ця?

Переклав Микола Терещенко

О. С. Пушкін

Н І Ч

Для тебе голос мій ласкавий і вабли-
вий
Тривожить пізній час північний
мовчазливий.
Край ложа в самоті печально так
горить
Свіча; мій вірш тече, вирує й дзюр-
котить,
Біжить струмок кохання, сповнених
тобою.
Виблискує в пітьмі твій зір передо
мною,
Мені всміхається, і звуки чую я:
Мій друже, ніжний друже... я люблю...
твоя...

Переклав Микола Терещенко

ДО ЧААДАЄВА

Отих надій, кохань і слави
Недовго тишив нас обман,
І зникли юнії забави,
Як сон, як ранішній туман,
Але іще нас не покинув
Вогонь бажань. Немов з тюрми
О, як нетерпеливо ми
Вчуваєм голос батьківщини.
Ми ждем з томливим упованням,
Що прийде волі час святий,
Як жде коханець молодий,
Що скоро прийде час кохання.
І поки в серці несемо
Вогонь свободи гордовливий,
Отчизні, друже, віддамо
Душі прекраснії пориви.
О, брате, вір: зійде вона —
Зоря нечуваного щастя,
І Русь прокинеться від сна.
І на уламках самовластя
Напишуть наші імена.

Переклав Л. Бесов

Пушкін в останні роки перебування в ліцеї.
Цей портрет належав директорові ліцею Е. А. Енгельгардту.

Итак, в сущности, после переговоров с женой
и ее матерью, которая была в то время в Париже.

О. С. Пушкін

Переклад
Сави Голованівського

ПОЛТАВА

ПОСВЯТА

Тобі — чи ж в силі я до вуха
Веління музи донести?
Чи ж те, що серце скаже глухо
Відчуєш тихим серцем ти?

Чи вже й поетова присвята,
Немов колись його любов,
Повз тебе, мороком об'ята,
Невизнаною пройде знов?

Пізнай хоча б знайомі звуки,
Що душу пестили тобі,
Гадай про те, що в дні розлуки
В моїй невсталеній судьбі

Твоя печаль пустельна й тиха,
Останній звук і голос твій
Єдиний скарб мені й утіха,
Одна любов душі моїй.

ПІСНЯ ПЕРША

Багат і славен Кочубей.
Його поля межі не мають;
на вільній волі в темі ночей—
там табуни його блукають.
В Полтаві хутір не один
його оточений садами,
не мало зібрано данин,
єдвабу, срібла і перлин
і на очах і під замками.
Та Кочубей багат і горд
не молодими табунами,
не сріблом, данню кримських орд,
не родовими хуторами,
дочки красою між людей
на старість гордий Кочубей.

І то сказати: округ нема
красуні рівної Марії.
Як цвіт, що пах весни здійма,
Вона в садах його зоріє.
Тополя Київських висот —
така струнка Марія в стані.
То лебедя пустельних вод
згадує рух її й зворот,
то злякане стремління лані.
Як піну грудь вона звела.
Округ високого чола,
як тучі кучері, чорніють.
Зоря очей їй не вгаса;
її уста, як мак, шаріють.

Та не лише ясна краса
(хвилиnnий цвіт!) навколо шумно
в Марії схвалена здавна:
усправилася скрізь вона,

як тиха дівчина й розумна.
За те їй добрих женихів
Вкраїна посила й Росія;
та їх завжди, як кайданів
ляклива уника Марія.

Відмова всім — і от схотів
сам гетьман вирядить сватів.

Старий він, гноблений роками,
турботами війни, трудами;
та почуття киплять і знов
Мазепа відає любов.

Вмить юне серце та шалене
горить і гасне. В нім любов
зникає і приходить знов,
в нім інше почуття щоденно:
не так слухняно і не вмить
хвилинна страсть, як іскра, може
сивцеве серце підпалить,
счерствіле і на камінь схоже —
уперто і повіль воно
в страстях розпечене давно;
та пізній жар не охолоне:
в труні він згасне і потоне.
Не від орла, що в далях синіх
під скелю серна йде вночі, —
то наречена стигне в сінях,
тріпоче рішення ждучи.

І виповнена гніву мати
дочці іде назустріч з хати,
і вся здригнувшись мовить їй:
«Старий безсоромник! Він сміє!
Та поки мати животіє,
цей гріх не станеться тяжкий!
Замість як батько поважати

дочку хрещену й поготів...
 Безумний! — мужем він схотів
 на схилі сивих літ їй стати!»
 Та вчувши ці страшні слова,
 Марія зблідла й затримтіла
 і впала тоскна й схоłodніла
 на сходи, ніби нежива.

Вона при пам'яті — та знову
 звела повіки — і ні слова
 не мовить. Батько й мати їй
 шукають спосіб дати спокій,
 розвіять сум дочці своїй,
 знесилить переляк глибокий...
 Дарма. Два довгих дні, в сльозах
 то в зойк впадаючи, то в страх,
 Марія не пила, не їла,
 й сидівши з тьмою віч-на-віч
 не знала сну. На третю ніч
 її світлиця спорожніла.

Ніхто не знав коли і як
 Марія зникла. Тихий знак
 рибалка чув і кінський топіт,
 жіночий зойк і хлопський клопіт,
 і ранком слід восьми підків
 лежав на росах берегів.

Не тільки перший рух ланіт,
 та кучері пригожі й русі,
 бува — сліди прожитих літ,
 рубці на скроні й білі вуса
 в уяві будять молодій
 палких бажань нестримний рій.

І надійшла до Кочубея
 жахлива звістка оттоді:
 дочка на катовій груді!
 Ні сорому, ні честі в неї!
 Яка ганьба! В страшні чутки
 не сміють вірити батьки.
 Тоді лиш істина з'явилась
 в своїй жахливій наготі,
 тоді лише як слід з'яснилась
 душа злочинниці; тоді
 лиш зрозуміло людям стало
 чом так примхливо уникала
 вона родинного ярма
 і потай томлячись, зітхала,
 і на привіт сватів сама
 лиш гордо «ні» відповідала;
 чом тільки гетьмана вона
 вчувала тихо біля столу,
 коли буяла вкрай навколо

розмова з келехом вина;
 чому завжди вона співала
 пісень, які лиш він складав,
 коли ще влади він не мав
 і честь бійця його не знала;
 чом не з дівочим холодком
 вона цвіла перед полком
 під бранний дзвін літавр і крики
 перед блискучим бунчуком
 малоросійського владика...

Багат і славен Кочубей.
 І друзів стане між людей,
 щоб ще омити чесну славу.
 Він може збуриати Полтаву;
 раптово в сутіні палат
 він може злодія стократ
 дістати вірною рукою;
 у груди ніж йому встромить..
 Та інше Кочубей таїть —
 він бачить помсту не такою!

Та баламутна йшла пора,
 коли Росія недозріла,
 в борні напружуючи сили,
 мужніла з генієм Петра.
 Суворий був в науках слави
 у неї вчитель: не один
 урок жорстокий та кривавий
 завдав їй шведський паладин.
 Але в спокусі помсти й кари,
 стерпівши долі злі удари,
 окріпла Русь. Так сталь, б'ючи
 на скалки скло, кув мечі.

Увінчаний серпанком марним,
 шугав над прірву Карл зугарний.
 На древню він ішов Москву,
 позмівши російські дружини,
 як вихор гонить пил долини,
 і хилить сушену траву.
 Він бив шляхом, де слід залишив
 фатальний муж за наших днів,
 коли падінням сам знеславив
 зворотний крок своїх полків.

Вкраїна смутно хвилювалась.
 Давно вже іскра в ній займалась.
 Чекали друзі давнини
 повсенародної війни,
 бундючно ремствували й звали,
 щоб гетьман їх позбавив пут,
 чекала шведської навали
 їх легковажність там і тут.

Округ Мазепи розлягався
бунтарський клич: пора, пора!
та сивий гетьман заставався
слухняним підданим Петра.
Хоронячи суворість гідну,
він твердо вів Україну рідну,
вимог, здавалось, не вчував,
і байдуже бенкетував.

«Що ж гетьман?—хлопці голосили—
старий змирить не в силі чвар;
туди й літа давно згасили
в черствій душі діяльний жар.
Чому ж тремтячою рукою
він ще тримає булаву?
Тепер ударити б війною
нам на зненависну Москву!
Коли б старий наш Дорошенко,
чи Самойлович молодий,
або Палій, чи Гордієнко
очолив табір бойовий,
тоді б в засніженій чужині
не загинули козаки,
і вже печальна Україна
звільнила б сковані полки!»

Так нарікала юнь відважна,
палаючи в сваволі бражно,
чекала небезпечних змін,
забувши полон поколінь,
богданові щасливі свари,
угоди та військові чвари
і слави дідівської дзвін.
Обачно ходить старість кожна
і небезпеку обмина:
що треба і чого не можна
не раптом вирішить вона.
Низійде хто в морські глибини,
покрите кригою та сном?
Хто викрие своїм умом,
проникнувши в дрібні шпарини,
облудну душу? Дум і слів,
плодів приглушених страстей
не мало глибина ховає,
і може замір давніх днів,
вже одиноко достигає.
Як знать? Та що Мазепа зліш
і що лукавіше душею,
то здасться вдачею своєю
необережніш і простіш.
Як він уміє самовладно
серця привабити й пізнати,
умами вправити доладно,

і давню тайну розгадати!
І як облудно й добродійно
старим згадати любить він
за учтою — козацькі війни,
минувшини побідний дзвін.
З свавільним славить він свободу,
з невірним ганить владу й згоду,
з запеклим — сльози пролива,
з дурним — він мудра голова!
Та з них не знає, певне, жаден,
що дух неспинний бродить в нім,
що чесно і нечесно ладен
він шкодить недругам своїм;
що, певне, жадної образи
за все життя він не прощав,
що в даль думки злочинств щоразу
пиндючний гетьман простягав;
що святощів старий не знає,
що він добра не пам'ятає,
що зненависть його грізна,
що лить він здатен кров як воду,
що він ненавидить свободу
і краю рідного не зна!

Здавна свій умисел жахливий
старий таємно приховав
в душі своїй. Та погляд мстивий
ворожий зір його пройняв.

«Ні, хижий злодій, ні, губитель!
скрегоче Кочубей йому —
я змилю твою обитель,
дочки коханої тюрму;
серед пожежі ти не стлієш,
не здохнеш, не заkostenієш
в бою, як ти б того схотів,
— в Москві, в руках своїх катів,
в крові, при зойках та одмовах,
у муках скорчившись грозових,
на дибі ти клястимеш час,
коли хрестив дочку у нас,
бенкет, коли я честі чашу
тобі по вінця наливав,
і ніч, коли голубку нашу
ти, злий шуліка, заклывав!..»

Так! був у дружбі з Кочубеем
лукавий гетьман з давнини:
як хлібом, сіллю та єлеем
ділились мислями вони.
І поряд їхні коні мчали
в полях на бранному путі;
справляли бесіди бувало

не раз вони на самоті.
І в Кочубеї гетьман зрідка
шукав таємним думам свідка
і мрій безодню відкривав,
і про майбутнє України,
про перемови й переміни
в словах неясних натякав.
Так, в дні далекі та забуті
був другом Кочубеї йому,
та стогнучи в злобі і в люті
тепер бажанню одному
він серцем вірний; він голубить
єдину мрію кожную мить:
він згине сам або погубить
і за наругу відомстити.

Але заміристої злоби
він в серці камінь приховав.
В безсилій журі він ко гробу
гарячі думи скерував.
Він зла Мазепі не бажає;
так, винна лиш дочка одна.
Але дочці він теж прощає:
хай богові сповість вона. —
за що ганьбою укриває
закон, родину і людей...

Тим часом між своїх шукає
орлиним зором Кочубей
собі товаришів відважних,
твердих, несхитних, непродажних.
Дружині відкрива він все:
давно вже він в душі несе
на злодія обмову дужу,
і гніву сповнена вона
як мати скорить і жона
свого озлобленого мужа.
На ложі сну, як дух в п'їтму,
про помсту вся в сльозах йому
вона шепоче й докоряє,
сил додає й благословляє
й присяги вимага — і їй
він присягає в тьмі нічній.

Все ясно. З Кочубеем в згоді
безстрашний Іскра повстає.
І думають обидва: «Годі,
падіння здійсниться твоє.
Та хто б же справді не на слові,
за спільне ремствуючи, зміг
на шкоду злодієвій змові
свій виказ викласти до ніг
предсудливому Петрові?»

Поміж полтавських козаків,
зневажених дівочим оком,
один її з дитячих днів
коханням полюбив глибоким.
І рано вранці, і вночі,
над рідним ставом стоячи,
в тіні знайомої черешні,
на неї він було чекав,
чеканням нудився й страждав,
і зносив муки нетутешні.
Він без сподіванок любив,
жаги не видавши своєї:
відмови б він не пережив.
Коли ж наїхали по неї
докучні натовпи сватів,
він безпорадно віддалився.
Коли ж як грім між козаків
марійн страм оголосився,
і всенещадний наговор
дістав Марію злим ударом, —
у ньому все ж пашіла жаром
любов, знайома з давніх пір.
Але коли хто й випадково
йому Мазепу називав, —
він полотнів, почувши слово,
і сумно голову схиляв.

При світлі зір в нічному сні
хто пізно їде на коні?
Чий кінь невтомний кроком скорим
шугає полем неозорим?

Козак на північ пил здійма,
спочинку й сну йому нема
ні в чистім полі, ні в діброві,
ні при річному холодкові.

Як скло при ньому сталь блищить,
мішок у пазусі дзвенить,
і кінь баский полями скаче,
б'є гривовою в лице козаче.

Червінців треба для гінця,
а сталь — утіха молодця,
баский скакун — також утіха, —
не стало б тільки шапці лиха!

За шапку радо б він віддаз
коня й червінці всі, що мав;
позбудеться ж він шапки з бою,
та й то хіба що з головою.

Чом так він нею дорожить?
Тому, що виказ в ній лежить,
на злодія слова громові
шле Кочубей царю Петрові.

Грози не відавши між тим,
здавна нестрашений нічим,
Мазепа каверзи вчає.
При ньому єзуїт верткий
народний заколот врячає,
наобіцявши трон хиткий.
В пільмі як злодії таємно
вони говорять недаремно,
між себе зраду продають,
складають цифр універсалів,
цареву голову несуть
на торг з присягою васалів.
Бродяга в палац крізь тайник
відколи невідомо ходить,
і Орлик, гетьманів дільник,
його проводить і виводить.
Скрізь гетьманові слуги йдуть,
отруту сіючи довкола:
там, на Дону козачі кола
на бунт з Булавиним зовуть;
там збуджують вони відвагу
між диких орд; там, зза Дніпра,
встрашають буйную ватагу
самодержавієм Петра.
Мазепа всюди очі має,
листи він пише з краю в край:
лукавим словом він здійсмає
проти Москви — Бахчисарай.
Король з Варшави серцем лине,
в Очакові сидить паша,
у полі Карл і цар. Хвилини
облудна не дріма душа.
Він думу думою зганяє,
певніш готуючи удар;
в нім злобна воля не вгасає,
невтомно б'є злочинний жар.

Та як здригнувся він нестримно,
коли над ним раптово гримнув
упалий грім! Коли йому
полтавський виказ, одному
Росії ворогові, в руки
вельможі руські віддали,
і ласкою оповили
замість обурення й розпуки!
І гербуючи з давнини
чутками в клопоті війни,
лишивши лист без уповання,

Іуду сам Петро втішав
і злобу гомоном скарання
змирить твердо обіцяв!

В журбі удаваних, Петрові
Мазепа шле слова шовкові:
«І зна господь, і бачить світ:
він, бідний гетьман, двадцять літ
служив і праведно, і вірно;
щедротою душі безмірно
обділений царем стократ...
Яка ж злоба сліпа й уперта!
Та чи ж йому за крок від смерті
розпочинать науку зрад,
і вірність потемняти славу?
Чи ж не розкрив він — як недавно
давав за зраду Станислав
трон український в нагороду,
і чи ж листи його й угоду
не він цареві надіслав?
Хіба не він підмови хана
і цареградського султана
не вчув? Чи ремствуючи здря
умом за білого царя
і шаблею він бився сміло?
Життя і сил не шкодував,
а недруг злий — домігся прав
чоло зганьбити посивіле!
І хто ж би? Іскра й Кочубей!
хто, може, ближчим був за брата!...»
І хижо вимагає страти
він їхньої за вчинок цей
і від царя, і від людей...
Чиеї страти? Невгомонний!
Дочку кохаєш ти чию?
Та душу мирить він свою
і тішить голос серця сонний.
Він каже: «від яких це пір
несе в нерівний спір безумця?!
То ж сам пиндючний вільнодумця
на себе зносить свій топір!
Куди біжить стуливши вії?
На чому він снує надії?
Чи може... та дочки любов
не знайде батькові спокути.
Повинен гетьман це збагнути,
бо сам свою пролле він кров».

Марія, зраджена Марія,
краса черкаських хуторів!
Не знаєш ти, якого змія
кохаєш в тиші вечорів!
Якою ж владою чудною
в душі розпутній — над тобою

він править волю і закон?
 Кому ти віддана в полон?
 Чи вуса й брови посивілі
 і зморшки на старому тілі,
 його блискучий, впалий зір,
 його лукавство з давніх пір
 тобі за все дорожчі, може?
 Забула матір ти при нім,
 спокусою постане ложе
 зміняла ти на батьків дім!
 Своїми дивними очима
 старий тебе причарував,
 словами тихими своїми
 він совість у тобі приспав;
 на нього з шаною покірно
 осліплий зір ти зводиш свій,
 його ти пестиш ніжно й вірно —
 тобі приємний сором твій,
 за нього горда ти в сп'янінні,
 як за чесноту молоду,
 ти ніжний сором на біду
 в своєму втратила падінні...

Що слава для Марії й страм?
 Що їй гучна громадська мова,
 коли стара й сивоголова
 впадає гордість їй к ногам;
 коли Мазепа забуває
 лиш з нею долі труд і шум,
 чи таємниці грізних дум
 несмілій діві відкриває?
 І днів дівочих їй не жаль,
 і душу їй одна печаль,
 як туча, зрідка заступає:
 вона старих батьків своїх
 перед собою уявляє;
 вона крізь сльози бачить їх
 в самотній старості, сумних,
 докорам, ніби, їх вчуває...
 О, чути б лиш її ушам
 про що вже вся Україна знає!
 Але від неї гетьман сам
 Убийчу тайну зберігає.

ПІСНЯ ДРУГА

Схмарнів Мазепа. Ум його
 жорстока засмутила мрія.
 Очима ніжними Марія
 на мужа дивиться свого.
 Вона йому коліна стисла
 й слова любові каже знов.
 Дарма, його страшної мислі

не прожене її любов.
 Він неухважно відриває
 і долу кида погляд свій,
 на докір ласковий він їй
 мовчанкою відповідає.
 В образі, зблідла як стіна,
 на ноги зводиться вона
 й Мазепі гнівно докоряє:
 «Послухай, гетьмане, коли
 я все для тебе покидала,
 з тобою лиш думки були,
 одне лиш на меті я мала:
 твою любов. На щастя їй
 поклала весь я розум свій.
 Нічого я не шкодувала.
 Згадай же: — в дивній тишині,
 в ту ніч, як я твоєю стала,
 любити клявся ти мені.
 Чому ж тепер мене не любиш?»

Мазепа

Несправедлива ти в своїй
 безумній мрії, друже мій!
 Підозрою ти серце згубиш.
 Ні, пристрасть бурить кров твою
 і душу сліпить пал принади.
 Маріє, вір — тебе люблю
 я більше слави, більше влади.

Марія

Неправда, не лукав. Між всіх
 чи ж не були ми нерозлучні?
 Від ласк тікаєш ти моїх,
 тобі тепер вони докучні?
 Ти бенкетуєш між старшин,
 а я самотня смутком вкрита;
 ночами завше ти один,
 зі старцем, чи у єзуїта.
 Любов покірлива моя
 суху суворість зустрічає.
 Ти пив учора, знаю я,
 во здоров'є Дульської. Хто знає!
 що то за Дульська?

Мазепа

Чи ж, даси
 ти волю ревнощам? Чи ж смію
 в мої літа плекать надію
 на ніжність гордої краси?
 Чи ж в сивих літ сувору пору
 зітхати зможу як хлоп'я,

ланцюг лукавства і покори
чи ж в силі волочити я?

Марія

Одмови не кажи своєї,
ні, просто в очі повідай.

Мазепа

Над все мені душі твоєї
дорожчий спокій. То ж узнай.

Давно замірили ми діло:
зручний тепер момент у нас.
І наше діло закипіло,
настав борні великий час.
Без вільності своєї й слави
ми не здіймали голови
під охороною Варшави,
під самовладністю Москви.
Та незалежною й грізною
Вкраїні бути вже пора
і прапор вільності та бою
я піднімаю на Петра.
Усе готово: вже зо мною
обидва в змові королі;
і, може, клекіт чвар та бою
спорудить трон моїй землі.
Княгиня Дульська, а при ній
цей єзуїт та старець мій
вже замір до кінця доводять.
З їх допомогою доходить
до мене таємниця сувій.
Ось визнання мої важливі.
Ти задоволена? Жахливі
думки ти гониш?

Марія

Друже мій,
ти будеш цар в землі своїй!
Так до лиця твоїй гордині
корона царська!

Мазепа

Не радій,
не все ще. Бура grimне нині;
хто зна, що прийде в світлі дня?

Марія

Мені нема з тобою страху —
ти можновладний! Знаю я: —
чекає трон.

Мазепа

А що як плаха?

Марія

Удвох на смерть, якщо вже так.
Самій не жити — це ти знаєш.
Та ні, несеш ти влади знак!

Мазепа

Мене ти любиш?

Марія

Ти питаєш!

Мазепа

Тобі дорожчий батько твій,
чи я?

Марія

До чого, друже мій,
таке запитання? Тривоже
мене дарма воно. Сім'ю
забути хочу я мою.
Зганьбила я її. Вороже
(жорстоку мрію ум несе!)
я, може, проклята за все;
за кого ж цей прокльон?

Мазепа

То може
дорожчий він тобі?

Марія

О, боже!

Мазепа

Що ж, говори...

Марія

Вирішуй сам...

Мазепа

А що коли б судилось нам —
йому або мені померти,
і ти суддею б нам була:
кому б ти жаль свій віддала,
кого послала б в руки смерті?

Марія

Ах, досить! Серця не вражай!
Спокусник ти.

Мазепа

Відповідай.

Марія

Ти зблід; твоя суворя мова...
Не сердься! Я з усім готова
мириться доки ти не вмер;
але страшна подібна мрія.
Не треба.

Мазепа

Пам'ятай, Маріє,
що ти сказала тут тепер.

Безмовна українська ніч,
безмежність неба зорна й тиха.
Здолати дрімоти невміч
воді й повітрю. Ледве диха
тополь срібляста вишина.
Спокійно місяць вирина
й на Білу-Церкву тихо сяє,
гетьманський палац і сади
і ниви сяйвом заливає.
І тихо, тихо навкруги;
та в замку шепіт і неспокій.
В гранітні взятій береги
у вежі, в темряві глибокій
закутий Кочубей сидить
і в небо з тугою зорить.

Зарання смерть. Але без страху
він мислить про криваву плаху.
Не смуток взяв його в полон.
Що смерть йому? — Жаданий сон.
Лягти він в силі в гроб кривавий.
Сон посіда. Та, боже правий!
Упасти неживим до ніг
своєму катові страшному;
царем бути відданим на сміх
врагу царевому лихому!
Умерти й знати, що твої ж
за тебе друзі йшли під ніж,
прокльони чути над труною,
на плаху лгши без вини,
побачити як над тобою
сміється ворог з далини;
весь глум вмираючи знести
і помсти не заповісти!..

І він згадав свою Полтаву
і коло друзів та рідні,
минулих днів багатство й славу,
дочки розмови та пісні,
і дім, де мир він знав і згоду,
де спокій знав і мирний сон,
все, з чого мав він насолоду

й віддав минулому в полон.
В ім'я чого?

Та ключ в іржавій
шпарині зносить грік і дзвін.
Нещасний думає: ось він!
Ось на путі моїй кривавій
Мій вождь з ознакою хреста,
гріхам вирішник і відпусник,
духовний тузі лікар, служник
за нас розп'ятого Христа,
що кров святу його і тіло
мені приніс; то ж з каяттям
я смерть прийму за праве діло,
з одвічним злившиися життям!

І сумом сповнений сердечним
готовий Кочубей за мить
перед всесильним, безконечним
тоску благань своїх відкрий.
Та не пустельника святого,
він гостя пізнає грізного:
це лютий Орлик перед ним.
І страдник поглядом чужим
на нього дивиться й питає:
«Ти тут, жорстокий лиходій?
Чому останній спокій мій
Мазепа збурює й ламає?»

Орлик

Кінчаймо допит. Повідай.

Кочубей

Я відповів уже. Тікай,
залиш мене.

Орлик

Визнань правдивих
пан гетьман вимага.

Кочубей

Яких?

Давно я дав тобі вже їх.
Чого ж ви хочете? Брехливих
надав стежок я. Я брехав,
лукавив я — твій гетьман прав.
Чого ж вам треба?

Орлик

Не сховаєш,
що ти багатший між старшин,
відомо нам, що не один
ти скарб в Диканьці схороняєш.
Світанок смерть тобі несе.

Сповна твоє багатство все
наздоходить у казну військову.
Нагадую тобі я знову
обов'язок останній твій:
скажи — де скарб ховаєш свій?

Кочубей

Ви помилки не припустили:
три скарби шлях мені світили
і першим скарбом — честь була,
тортура скарб цей відняла;
а другий скарб — моя турбота
дочки коханої чеснота.
Я день, і ніч над ним дрижав:
Мазепа скарб цей мій украв!
Та схоронив я від в'язниці
мій третій скарб — це помсту вам,
його я богам віддам.

Орлик

Покинь, старий, свої дурниці:
Лишаючи сьогодні світ,
носяся з думкою страшною.
Не час на жарти. Дай одвіт,
бо вгрію мукою новою:
де скарб ховаєш?

Кочубей

Злий холоп!
скінчиш ти недоладний допит?
Чекай хоч доки ляжу в гроб,
тоді почнеш розбійний клопіт —
мій скарб з Мазепою копати,
тоді кривавими руками
іди льохи мої ламать,
палити палаци з садами;
поклич собі дочку мою —
сама вона про все розкаже,
сама вона мій скарб покаже;
та ради господа молю,
звільни хоч подихи останні.

Орлик

Де ти сховав свій скарб? вкажи.
Не хочеш? Гроші де, скажи!
Бо вийдуть наслідки погані.
Подумай, місце нам признач.
Мовчиш? — В тортури! — Ну, поплач.
Кат увійшов.

О, ніч страждання!
Де ж гетьман? Де ж він, лиходій?

Чи скруха — також рятування
змінній совісті своїй?
Він біля сонної Марії,
що в сні всміхається й зоріє,
біля хрещениці сидить,
чола не зводячи й на мить.
Сидить Мазепа в тихій стумі,
в його душі проходять думи,
одна від одної страшніш:
«безумний Кочубей під ніж
сьогодні певне йде. Що ближче
я до жаданої мети,
то я твердіше маю йти,
то в ноги уклонитись нижче
повинен ворог. Хай же йдуть
викажчик з другом в смертну путь».
Та погляд кинувши на ложе,
Мазепа думає: «о, боже!
Що буде їй? — адже дійти
до неї мусить вирок судний.
Ще з нею спокій сну облудний,
та таємницю зберегти
не в силі більш ніхто. Сокира,
упавши ранком, задзвенить
на всю Україну. Шумом виру
круг неї справа прогрімить!
Ах, бачу, я: кому турботне
життя судилося пройти,
не клич жони, а йди самотньо
крізь бурі й грози — до мети.
В єдиний віз впрягати не можна
тремтючу ланю та коня.
Я дань безумств плачу за кожную
мить, що прожив я навмання.
Все, що ціни собі не знає,
все, що життя нам прикрашає,
вона старому принесла
в дарунок так, як юність може.
Я ж їй готую скільки зла!»
Він дивиться на тихе ложе:
як солодко Марія спить!
Як ніжить сон лице їй мрійно!
Уста розкриті; супокійно
теплом від уст її пашисть.
А завтра... завтра... і здригнувшись
відгонить думку він назад,
встає і тихо відвернувшись
в самотній свій виходить сад.

Безмовна українська ніч,
безмежність неба зорна й тиха.
Здолати дрімоти невміч
воді й повітрю. Ледве диха

тополь срібляста вишина,
та в чорну думу порина
душа Мазепи. Зорі ночі
немов обвинувальні очі
слідкують, сміючись, за ним;
тополі натовпом густим
хитають стиха головою,
як судді радять між собою
і ночі теплої п'їтьма
задушлива, немов тюрма.

Та раптом зойк... нечутний крик
до нього з палацу проник.
То зойк був сонної чесноти,
квиління сов, або сичів,
катівлі крик, чи стук мечів —
Та хвилювання побороти
уже не в силі був старий
і відповів на зойк слабкий
він диким вигуком невільно,
яким в боях колись свавільно
він оголошував поля,
коли під ним та Гамалієм,
Забілою... та... Кочубеем
дрижала в полум'ї земля.

Світанку східна полоса
очервонила небеса.
Могили блиснули та ниви,
відкрили ріки даль ясну,
розлігся ранку шум грайливий
і люд прокинувся від сну.

Ще солодко Марія дише,
ще дрімота її колише
та чути їй крізь сон — до ніг
хтось доторкнувся, увійшовши.
Вона прокинулась. Не міг
їй зір промінь стримати довше —
сміх теплий на лице їй ліг.
Марія протирає очі,
в пестливій кволості шепоче:
— Мазепа, ти? — Та як на гріх
відповіда хтось інший. — Боже!
Вона дрижить і встать не може.
Це мати тут...

М а т и

Мовчи... мовчи...

не погуби нас: я вночі
прийшла сюди... тому година...
З благанням я прийшла одним:
сьогодні страта. Ще над ним
ти маєш волю... ти єдина...
Врятуй же батька!

М а р і я

Батька?.. Що?

Що значить страта?!

М а т и

Ти й понині
не знаєш?.. Ні!... Ти ж не в пустині
ти в замку тут. Ти мусиш знати,
як владен гетьман покарати,
як ворога він зневажає,
як цар в Москві йому вчуває, —
але родину ти свою
задля Мазепи відкидаєш:
тебе я сонну застаю
і ти про лютий суд не знаєш,
коли заніс над батьком кат
уже топір з оцих палат!
Чужі ми, бачу, одна одній...
Прокинься в байдужості холодній,
біжи, впади йому до ніг,
врятуй як ангел батька б міг!
Твій зір криваві руки зв'яже
й сокиру зможе відвести,
спинити страту гетьман скаже:
для нього ж честь забула ти,
сім'ю та бога...

М а р і я

Що зі мною?

Мазепа... батько... і з мольбою
тут мати в замкові моя...
З ума зійшла, напевне, я...
Чи це мара?

М а т и

Господь з тобою,
ні, ні — не сон і не мара!
Невже ще знати не пора,
що, права прагнучи святого,
не зніс безчестя батько твій
і сам на гетьмана грізного
послав цареві виказ свій;
що муки зносячи криваві,
він визнав умисли лукаві,
безумство наклепів своїх,
що на знущання і на сміх
він виказаний вражій владі;
що перед очі всій громаді
його зарання стратить кат,
якщо не осінить сьогодні
десниця праведна господня;

що дня не бачить він зза ґраг
в тюремній вежі.

Марія

Боже... боже!
Мій бідний батько... Як же, як?

І дів падає на ложе,
як зблідлий падає мертвяк.

Дзвенять списи. Шаблі гуркочуть.
Б'є бубон. Скачуть сердюки.
В ряди шикуються полки.
Скипає люд; серця тріпочуть.
Дорога, як гадючий хвіст,
на сонці в'ється весняному.
Посеред поля судний міст,
радий гуляє кат на ньому,
жадає жертви він як крук.
То схопить він до білих рук,
немов пустуючи, сокиру,
то кине жарт у гущу виру...
В гримучий говір все злилось:
жіночий сміх, і крик, і клопіт,
та раптом — вигукає хтось.
Замовкло все. Лиш кінський топіт
всі чують в дальній тишині:
це в колі сердюків тісному
Мазепа скаче на прудкому,
на густогривому коні.
А там, на київській дорозі
гуркоче віз. Туди в тривозі,
звернулись погляди людей:
сумирний з небом і землею
і дужий вірою своєю
безвинний їхав Кочубей.
З ним Іскра тихий і сумирний,
немов ягня, судьбі покірний.

Підвода стала. Розляглось
облич моління громогласних.
З кадил куріння здійнялось.
За упокой душі нещасних
безмовно молиться народ,
страдаль за ворога. І от —
вони ідуть. Зійшли. На плаху
в хресті лягає Кочубей.
Мов оніміла тьма людей.
Сокира блиснула з розмаху,
і відлетіла голова.
Все поле зойкнуло. Аж друга
летить услід на зелень луга.
В крові зажевіла трава.

Зайнявшись сяйвом душогуба,
піймав обидві кат за чуба,
зрадівши, він під хижий сміх
над натовпом підносить їх.

Збулася страта. За юрбою
вже пил дорогами іде
і вже розмови між собою
про будні люд собі веде.
Потроху поле порожніє.
І от на шлях, що даленіє,
збігають мовчки дві жони.
Укриті пороховом — вони
не боючись до місця страти
спішать, щоб там когось застати.
«Вже пізно» — хтось їм так сказав
і в поле пальцем показав.
Там судний міст вже руйнували,
і піп молився у кутку,
два козаки на воза клали
трону дубову і важку.

Грізний Мазепа від'їжджав
один попереду кінноти
додому з поля. Як збороти
пустельний сум свій він не знав.
Ніхто не йшов йому напроти;
нічого він не говорив;
у піні кінь дорогу крив.
Примчав додому. Він питає:
«А де ж Марія?» і в словах
у слуг він переляк вчуває...
І впавши мимоволі в страх
Мазепа до світлиці входить.
Немає... Тишина важка.
Він—в сад; засмучений він бродить;
та круг широкого ставка,
в кущах, у тінях вітровійних
все пусто і нема слідів...
Нема! Він кличе слуг надійних,
своїх проворних сердюків.
Вони біжать. Схропають коні —
розлігся дикий гул погоні
і верхи скачуть молодці
з останніх сил в усі кінці.

І знов по миті мить минає —
Марії в замкові немає.
Ніхто не чув, ніхто не знав
чому втекти вона посіміла.
Мазепа мовчки скреготав,
принишкла челядь тріпотіла.
В груді отруйний ключ кипів —

в світлиці гетьман сам сидів
поблизу ложа в тиші ночі,
безсонні розімкнувши очі.
Сум нетутешній звис над ним.
Надіслані вернули слуги
на ранок один за одним.
Ледь коні рухались. Підпруги,
вудила, сідла й поводи —
все піною було покрито,
в крові, погублено й побито.
Та жоден радісно не зміг
зійти на гетьманський поріг
і слід живого існування
за нею зник, як звук пустий.
Лиш мати в тьму і сум вигнання
помчала гора скарб тяжкий.

ПІСНЯ ТРЕТЯ

Душі заглиблена печаль
відважно посягати вдаль
Мазепі все ж не заважає.
Ствердівши в мислях, день за днем
він з гордим шведським королем
своїх стосунків не спиняє.
Між тим, щоб очі обдурить
і змити сумніви ворожі,
в облудних муках він щомить
благає, лежачи на ложі,
його сділити сили божі.
Плоди страстів, труди й війна
хвороб і старості навали
його до ліжка прикували.
Уже готовий він здавна
навіки марний світ лишити,
вже сповідь хоче він творити,
отця він молить гаряче
з одра лукавства і облуди
й на сивину, — щоб знали люди,
олива тайності тече.

Та час ішов. Дарма всечасно
Москва гостей чекала красно,
серед ворожих цвинтарів
їм зустріч зводячи відмінну.
Змінити напрям Карл звелів,
війну звернувши на Україну.

І день прийшов. І раптом встав
Мазепа в пориві до бою —
Цей труп, що вчора ще стогнав
нечутно й слабо над труною.
Петрові недругом він став.
Тепер він сам перед полками
очима блискає палкими:

і кличе шаблею к Десні
й проворно скаче на коні,
забувши старість незбориму.
Так кардинал, що вже конав,
коли здобув тіару Риму
струнким і юним раптом став.
На крилах звістка полетіла.
Україна смутно зашуміла:
«Він зрадив, перейти він міг!
Він Карлові поклав до ніг
бунчук покірний!» І лютує,
кривава повстає зоря
народних воєн.

Хто змалює:
обурення і гнів царя?

Гримить анафема в соборах,
мазепин образ нищить кат,
нового гетьмана на зборах
вже творять, радячись стократ.

З пустельних схилів Єнісея
родини Іскри й Кочубея
назад закликано Петром.

Він з ними сльози проливає,
він пестить їх і осипає
новою честю і добром.

Старий Палій, — мазепин ворог
шляхами мчить, здійнявши порох,
у царський табір з вигнання.

Тріпоче бунт осиротілий,
на пласі гине Чечель смілий,
отаман падає з коня;

і ти, коханець бранки й слави,
що зняв для шолома вінець,
близький твій день, на вал Полтави
пішов ти врешті навпростець.

І цар туди ж виводить лави —
вони як буря потекли
і один одного лукаво
нестримні війська облягли:
не раз розбитий в бійці смілій
завчасно кров'ю оп'янілий,
з бійцем стрічаючись, боєць
виходить на останній герць.
Та злісно бачить Карл кипучий
вже не роздуті вітром тучі
утікачів спід нарвських стін,
а ряд полків струнких, настійних,
швидких, слухняних і спокійних —
стіну багнетів бачить він.

Та він рішив: зарання бій.
Спить шведський табір як фортеця.

Пушкін серед декабристів у Кам'янці.

Картина Д. Кардовського (1934 р.).

Лі
ос
«Н
ми
па
ос
За
Вр
Га
Ві
де
зв
на
на
не
пі
за
на
та
йо
мо
ві
Ві
пи
ос
Ві
ко
в
І
ме
за
я
не

на
з
щ
Ро
ца

Ні
те
І
св
в
ко
я
ви
й
Я
і

Лиш під наметом в тьмі нічній
розмова пошепки ведеться.

«Ні, Орлику, ні, друже мій,
ми поспішили не до речі:
наш план зухвалий і страшний —
розплата ляже нам на плечі.
Загине вже мета моя.
Зробив я прогріх недоладний.
Так, помилився в Карлі я.
Відважний хлопець він і владний:
два-три набіги відмести,
звичайно, з успіхом він може,
на бомбу сміхом повести,
на свято налетить вороже;
не гірш від руського бійця
піти він може в тьму незнану,
забити вражого стрільця,
на рану виміняти рану;
та не вчиняти боротьбу
йому з Петром самодержавним —
мов полк свій, рушити судьбу
він хоче барабаном славним.
Він легковажний і сліпий,
пиндючний він і молодий,
бог зна на що він уповає!
Він сили вражі і свої
колишнім успіхом зміряє,
в нові збираючись бої.
І чи ж на старості не сором
мені захоплення свого;
засліплений як метеором
я був побідами його
немов дитина...»

Орлик

Почекати
нам бою варт. Ще можна знов
з Петром нам дружбу розпочати —
ще ж цар в бою нас не зборов.
Розбитий нами, безсумнівно,
цар дружби не відкине гнівно.

Мазепа

Ні, пізно. Руському царю
тепер миритись неможливо.
І доля вже мені примхливо
свій присуд склала. Я горю
в злобі ворожій. Під Азовим
колись вночі з царем грозивим
я після бою святкував:
вином кипіли повні чаші
й промови пінилися наші.
Я слово сміливе сказав
і гості збурились шумливі —

цар келеха свого розбив
і сам мене за вуса сиві
загрожуючи ухопив.
Тоді, безсилий, до загину
я відомстити слово дав.
Його плекав я, як дитину
плекає мати. Час настав.
Так, зберігає не на слові
про мене згадку він важку,
на кару посланий Петрові,
як терен я в його вінку.
Міста він згодився б віддати,
життя найкращу мить свою
щоб знову, як тоді, впіймати
мене за сивий вус в бою.
Та ще живі мої надії...
Хто правий — вирішить зоря.

Замовк, стуливши сиві вії
злий зрадник руського царя.

Палає схід зарею знову,
на оболонях та горбах
режуть гармати. Тьму багрову
підносить колом в небесах
назустріч ранкові й на страх.
Звели полки шерехи в гулі,
стрільці припали до землі;
режуть гармати, свищать кулі,
блищать багнети і шаблі.
Сини борні та перемоги,
шукають шведи в дим дороги;
кіннота в розрусі летить;
піхота йде слідом за нею,
щоб наміри її своєю
важкою твердістю зміцнить.
І бойовища поле судне
grimить, палає тут і там;
та щастя недругів облудне
вже почина служити нам.
Відбиті в стрілянині лави,
Змішавшись, поникають в прах;
відходить Розен спід Полтави,
палкий здається Шліфенбах.
Ми почали вже їх бороти:
темніє слава їхніх лав;
всесильні милості й щедроти
на кожен крок нам бог послав.

Тоді натхненний гласом неба
розлігся мужній клич Петра:
«До діла, з богом!» — і з шатра,
гукнувши любленців до себе,
іде Петро. Огнем палким

сіяє погляд непогасний.
Неспинні рухи. Він прекрасний.
Він весь, неначе божий грім.
Іде. Йому коня підводять.
Баский і смирний вірний кінь.
Зачувши вільну далечінь
дрижить. Очима косо водить
і мчить в диму, крізь пил і грім
з могутнім вершником своїм.

Вже полудень. Земля палає.
Як плужник, бійка спочиває.
Деінде скачуть козаки,
в ряди шикуються полки.
Музика бойова змовкає.
Гармати зорять спід дерев,
спинивши свій голодний рев.
Над суходолом не вгаває,
розлігшись здалеку, у ра:
полки побачили Петра.

І він помчав перед полками
грізний і радісний, як бій,
очима жер він даль з полями;
за ним в шерезі бойовій
пташата линули Петрові —
у змінах гніву і любові,
в трудах державства та війни
його товариші й сини.
І Шереметєв шани гідний,
і Брюс, і Боур, і Репнін,
і щастя любленець безрідний
пестливий півдержавний син.

І перед синіми рядами
своїх солдатів молодих,
чужими зведених руками,
з печалю на устах блідих,
в глибокій ноші Карл з'явився
у колі ватажків своїх;
у замішанні він пустився
в глибокий роздум і важкий,
і в незвичайне хвилювання.
Здавалося, чеканий бій
його приводить в замішання...
Та раптом помахом руки
на руських рушив він полки.

І дружини цареві з ними
зійшлися лавами твердими —
і гримнув бій, полтавський бій!
В огні, в розпеченому граді
іде стіна в живому ладі;
на лаву впалу свіжий рій
багнети вносять; ніби туча

кіннота носить летюча,
шаблями блискає й дзвенить,
з плеча рубаючи щомить.
Нанісши гору тіл на гору,
гармати б'ють в людську обору,
стрибають, крушачи живих,
в густій крові сичать між них.
Швед, руський — ріже, рве, рубає,
бій барабанів, крик лунає.
Гарматний грім і пекло й страх
і смерть, і зойк, і кров, і прах.

Серед тривоги й хвилювання
натхненним оком споглядання
вожді спокійно в дим зорять
і в бій виводять рать на рать,
й передчуваючи побіду,
слова скеровують к сусіду.
Та близько руського царя
хто він — воїтель цей похилий,
в боях жорстоких посивілий
сердечним ремством, як зоря
горить і пильний зір героя
скерує на поле бою?
Вже на коня не скаче він —
одряг у вигнанні чужини,
і на паліїв клич дружини
не полетять з усіх сторін.
Та чом же блиснули так очі
і гнівом, ніби млою ночі,
старе укрилося чоло?
Що збурити його могло?
Чи ворога він в димі степу
побачив раптом — і на герць
не змігши визвати Мазепу
літа зненавидів сивець?

Задумавшись над боєм в полі,
Мазепа споглядав — у колі
своїх бунтарних козаків,
старшин і вірних сердюків.
Враз постріл. Тиша затремтіла,
здрігнувся гетьман: ще в руках
у Войнаровського диміла
мушкетна цівка. На очах
в крові козак його валявся,
а кінь у піні й у землі,
відчувши волю, дико мчався,
як тінь зникаючи в імлі.
Козак на гетьмана метнувся
крізь бійку з шаблею в руках,
з безумним полум'ям в очах.
Старий під'їхав і звернувся
з запитанням, але козак
вже помирав. Та грізний знак

зробив він недругу Росії;
коли ж предсмертно він поник,
ще зніжене ім'я Марії
ледь вимовив його язик.

Та ближчає побіда права...
Розбиті гнуться шведи... Слава!
О, славний вид! О, славна мить!
Ще натиск — швед від нас біжить.
Слідами пил кінноти звився
і смертно падають вони
горою трупів степ укритися,
як чорним роєм сарани.

Петро святкує. Слави повна,
ясна глибинь очей його.
На учті — радість невимовна.
Під гуки воїнства свого
в наметі він до столу просить
вождів своїх, вождів чужих —
у нього славних бранців досить —
і за учителів своїх
він келех сповнений підносить.

Та де ж це перший званий гість?
Де перший наш грізний учитель,
чию довготривалу злість
приборкав гордий наш велитель?
І де ж Мазепа-лиходій?
Куди Іуда зник від страху?
Чом Карл не зносить келех свій?
Чом зрадник не поліг на плаху?

На конях зморених своїх
король і гетьман мчать обидва.
Тікають! — Доля в'яже їх.
Злоба і степова гонитва
дарують силу королю.
Криваву рану він свою
забув. Він скаче, головою
поникнувши, крізь пил і дим
і слуги мчать в степу юрбою
ледь-ледь встигаючи за ним.

Схилившись до густої гриви,
даль озираючи німу,
з ним поряд скаче гетьман сивий
повз дальній хутір. Та чому
Мазепа, нібито, злякався?
Чому повз хутір він промчався,
немов повз нелюдимий бір?
Чи, може, здичавілий двір
і двері навстіж в даль самотню,
і сад, і вижовклі лани

пригадують йому скорботну,
забуту повість давнини?
Губитель ніжності святої!
Чи ж ти пізнав з п'їтьми нічної
цей дім, де ти бенкетував,
коли п'яний в нічні години
у колі дружньої родини
ти біля столу жартував?
Чи ти пізнав куток самотній,
в якому ангел пробував,
і сад, з якого безтурботний
вночі ти вивів... Так... пізнав!

Північні тіні сповивають
простори синього Дніпра,
на скелі сторожко дрімають
Росії вороги й Петра.
Сон милує спочин герою,
полтавську шкоду він забув.
Та сон Мазепи тьмянний був —
в нім хмарний дух не мав спокою.
Гукнуло щось — йому здалось
і він прокинувся. Спинився
і пальцем насварившись хтось
до нього тихо нахилився.
Здригнувся він, як під ножем...
над ним нечісана й немита,
простоволоса і некрита,
ледь визираючи з лахміть,
у сяйві місяця стоїть...
«Чи це мара?.. Це тінь Марії!».

Марія

Ах, друже мій, тихіш! Якраз
лежать батьки, стуливши вії...
Чекай... вони почують нас...

Мазепа

Марія, бідна, схаменися!
Послухай... Боже!.. Що тобі!

Марія

Кому ці хитрощі здалися!
Сміються всі чомусь вони...
Потай стара мені сказала,
що батькові прийшов кінець
і — чуєш? — тихо показала
сивцеву голову... Творець!
Куди ж подітися від гани?
Подумай тільки: — голова
була не людська, а погана
і вовча!.. Бач які слова!
Чим обдурить мене схотіла!
Йї не соромно таке нести

для того тільки, щоб не сміла
і я з тобою утекти...

Подумай!

І в журбі глибокій
коханець їй вчував жорстокий.
Але від дум страшних п'яна.

«Одначе — каже знов вона —
я пам'ятаю свято шумне
і чернь... і змертвлені тіла...

На свято мати повела
мене саму... Чому нарізно
з тобою тут блукаю я?
Ходім додому. Чуєш?.. Пізно...

Ах, бачу — душу не дарма
мені дрібниця схвилювала...
Бо я за іншого приймала
тебе, старий. Його ж нема!
Твій зір наводить страх невчасний.
Ти... ти гидкий... А він прекрасний:
в очах його бренть любов,
слова від пестоців миліші,
і вуса від снігів біліші,
а на твоїх засохла кров».

І з диким вереском і криком
від серни юної хутчій
вона помчалась полем диким
і зникла в темряві нічній.

Тінь рідшала. Схід червонів.
Огонь козацький пломенів,
пшеницю хлопці доїдали,
драбанти водами Дніпра
прип'ятих коней напували.
Прокинувся Карл: «еге, пора!
Вставай, Мазепо, вже світає».
Та гетьман вже давно не спить —
тоска, тоска його з'їдає,
у грудях тисне і щемить.
І мовчки він коня сідлає,
і з королем тіка в обгон,
і люто зір його палає,
свій рідний гублячи кордон.

Пройшло сто літ—за бранним гулом
що нам лишилось від мужів,

до краю сповнених страстів?

Те покоління вже минуло,
по ньому зник кривавий слід
зусиль, злигоддя і побід.
В снігах північної держави,
в її звоєваній судьбі,
лиш ти здійняв, герою Полтави,
величний пам'ятник собі.

В країні, де немов стіною,
млини обстали змахом крил
Бендер громохкі перебої;
де буйволи до водопою
ідуть повз гордий ряд могил, —
намети порвані й розбиті
та улогована земля,
ступниці, мохом оповиті,
про шведа мовлять, короля.

З них відбивав герою безумний,
один у колі хатніх слуг,
дружин турецьких наступ шумний
і шпагу кинув під бунчук.
Але дарма хто в горах пилу
шукав би гетьманську могилу:
хто зна, де прах його лежить!

Лише в урочистій святині
на рік один раз і понині
собор в анафемі гримить.
Та зберігається могила
поміж старих гранітних брил,
між древніх праведних могил
двох мучнів церква притулила.
Ряди дубів тепер стоять
людьми посаджені в Диканьці;
вони про те як вмерли бранці
онукам вітами шумлять.

Дочка ж злочинниця... чиєї
не знати долі... Слід від неї,
її талан, її кінець
закриті чорною пільмою
від нас живих. Лише порою
сліпий пустельник і співець,
коли перед спокійним людом
в піснях бренть його слова, —
про діву грішну він з осудом
козачкам іноді співа.